

УДК: 340.1+340.15(71)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.16>

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В КАНАДІ: ВАРТИЙ УВАГИ ДОСВІД

Фулей Т.І.,

кандидат юридичних наук,

начальник відділу наукових досліджень

проблем судочинства та науково-методичного забезпечення

суддівської освіти Національної школи суддів України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9800-8785>

Фулей Т.І. Доступ до правосуддя в Канаді: вартий уваги досвід.

У статті розглянуто канадський досвід стосовно доступу до правосуддя, зокрема, діяльність дослідницьких комісій та започаткування суспільної дискусії щодо переосмислення концепції доступу до правосуддя.

Підкреслено, що доступ до правосуддя визнається у Канаді одним із загальнонаціональних пріоритетів. Серед факторів, які сприяли усвідомленню важливості цієї проблематики, виокремлено діяльність дослідницьких комісій та вплив дослідницьких доповідей, започаткування суспільної дискусії із залученням заінтересованих осіб, практичну спрямованість наукових досліджень, систематичне проведення опитувань громадської думки та аналіз їх результатів, використання індикаторів для вимірювання прогресу та ін.

Зазначено, що діяльність незалежних дослідницьких комісій (*commissions of inquiry*) є усталеним і дієвим механізмом, що використовується не лише для розслідування катастроф чи звинувачень публічних осіб, але й для всебічного і неупередженого вивчення певного питання, напрацювання рекомендації для поліпшення державної політики та консультування уряду; відтак, доповіді таких комісій мають де-факто значний вплив на суспільство і сприяють реформам. Як приклади у сфері доступу до правосуддя наведено “Доповідь Макдональда” та Доповідь Комісії щодо рівності у сфері зайнятості, відому як “Доповідь Абелли”. Наголошено на внеску суддів (з огляду на їх професійні навички незалежного та неупередженого розгляду, оцінки доказів, керування змагальним процесом, дотримання процедурних вимог та ін.) у роботу дослідницьких комісій. Охарактеризовано вплив доповідей дослідницьких комісій на широке суспільне обговорення проблематики доступу до правосуддя.

Проаналізовано, що суспільна дискусія в Канаді щодо доступу до правосуддя, започаткована наприкінці 90-х рр. ХХ ст. як на рівні провінцій, так і на федеральному, тобто загальнонаціональному, стосувалася передусім переосмислення ставлення до поняття “доступ до правосуддя”. Встановлено, що український термін “доступ до правосуддя” не відображає усіх нюансів оригіналу (“*access to justice*”) та наголошено, що оскільки концепція “*access to justice*” виникла і розвивалася в англійському середовищі, де “правосуддя” і “справедливість” позначаються тим самим словом “*justice*”, то йдеться про доступ до правосуддя передусім як до *справедливості* (а не як до суду у значенні державного органу). Підкреслено, що хоча концепції “людиноцентричного правосуддя” тоді ще не існувало, проте у фокусі суспільної дискусії щодо доступу до правосуддя в Канаді було поставлено людину та її проблеми юридичного характеру.

Ключові слова: доступ до правосуддя, справедливість, дослідницькі комісії, суспільний інтерес.

Fuley T. Access to justice in Canada: A noteworthy experience.

The article examines the Canadian experience regarding access to justice, i.e., the activities of the commissions of inquiry and the initiation of the nationwide dialog on rethinking the concept of access to justice.

It is indicated that access to justice is considered in Canada as one of the national priorities. Among the wide range of contributing factors, it is distinguished the activities of commissions of inquiry and the impact of their reports, a nationwide public debate, the legal problem surveys and researches, analysis of their data, the use of indicators to measure progress, etc.

It is noted that the independent commissions of inquiry can be understood as an established and effective mechanism used not only to investigate disasters or accusations of public figures (*fact-finding inquiries*), but also to comprehensively and impartially inquire into issues of public concern, make recommendations for the development of public policy and advise the government (*policy-based inquiries*); therefore, the reports of such commissions have a de facto significant impact on society and contribute to reforms; the best examples regarding access to justice are the Macdonald Report and the Abella Report. The contribution of judges to the commissions of inquiry is emphasized, given judge's professional skills of independent and impartial consideration, assessing evidence, running a procedurally fair process, following procedural requirements, etc. The influence of the reports of the commissions of inquiry on the public discussion of the issue of access to justice is characterized.

It was analyzed that the public debate in Canada regarding access to justice was initiated at the end of 1990s. both at the provincial level and at the federal (nationwide) level, and was primarily concerned with rethinking the attitude to the concept of "access to justice". It was emphasized that the Ukrainian translation of the term «access to justice» does not reflect all the nuances of the original. Since the concept of "access to justice" arose and developed in the English-speaking environment, where *fairness* ("equity") and *the system of laws in a country that judges and punishes people* are denoted by the same word "justice", therefore, "access to justice" refers primarily to fairness and not just to a court as a state institution. It is emphasized that although the concept of "people-centered justice" did not yet exist at that time, Canada put consideration of the individual and his or her legal problems at the heart of justice responses.

Key words: access to justice, justice, Commissions of Inquiry, public interest.

Постановка проблеми. Канада є державою, у якій доступ до правосуддя (англ. "*access to justice*") визнається пріоритетом як на загальнонаціональному (федеральному), так і на рівні окремих провінцій щонайменше кілька десятиліть. Варто зауважити, що теперішні представники цієї держави на заходах глобального рівня наголошують, що їхнє студентське навчання було просякнуте питанням про "доступ до правосуддя і як його зробити конкретним" [1, 41:01]. Така багаторічна увага до проблематики доступу до правосуддя зумовлена цілою низкою причин: особливостями державного устрою Канади та існуючими інституціями, заохоченням трудової міграції та відповідно існуючою демографічною ситуацією, тривалою історичною дискримінацією корінного населення та прагненням знайти прийнятні способи примирення для подолання цієї травми та ін. Важливу роль відіграло також прийняття у 1982 р. Хартії прав і свобод (*Canadian Charter of Rights and Freedoms*) як частини Конституційного акта (далі – Хартія) та подальший розвиток її окремих положень у рішеннях Верховного суду; передусім йдеться про ті приписи Хартії, що гарантують право на життя, свободу і особисту недоторканність, яких особа може бути позбавлена лише відповідно до принципів природної справедливості (ст. 7), рівний захист і рівне сприяння з боку закону без дискримінації (ст. 15) та засіб юридичного захисту кожному, чий хартіяльні права були порушені або позбавлені доступу до суду (ст. 24) та ін.

В теперішній час Департамент юстиції Канади (*The Department of Justice Canada*) працює над просуванням людиноцентричного підходу до правосуддя (англ. *a people-centered approach to justice*) [2], спрямованого на розуміння реальних юридичних потреб людей, а також усвідомлення зв'язку юридичних проблем із низкою інших, насамперед соціально-економічних (таких як працевлаштування, освіта, охорона здоров'я, житло та под.). Відтак своєчасний доступ до справедливої та ефективно системи правосуддя, а також доступ до інформації, ресурсів і неофіційних послуг сприятиме добробуту як окремих людей, так і громад [2].

Прикметно, що у своїх зусиллях щодо сприяння доступу до правосуддя Канада керується Порядком денним ООН щодо сталого розвитку до 2030 року, основним принципом якого є "нікого не залишити осторонь" [2], та Цілями сталого розвитку (*Sustainable Development Goals*), що відомі також як "глобальні цілі", проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 р. № 70/1 [3]. Одна з них – Ціль 16 – передбачає, серед іншого, "сприяти верховенству права на національному та міжнародному рівнях та забезпечувати рівний доступ до правосуддя для всіх" (16.3) [3, с. 30]. Зауважимо, що в нашій державі орієнтирами для розроблення як проєктів програмних документів і нормативних актів, так і напрямів наукових досліджень також виступають Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року [4], які відповідають глобальним цілям. Безумовно, повномасштабне російське вторгнення та необхідність захисту України від збройної агресії вплинули на національні пріоритети, однак навіть в умовах воєнного стану не мо-

жуть бути обмежені права, передбачені ст. 55 Конституції України, зокрема, судовий захист прав і свобод. Відповідно до ст. 26 Закону України “Про правовий режим воєнного стану” [5] правосуддя здійснюється звичайними судами (створення надзвичайних судів не допускається (ч. 4 ст. 26)) та забороняється скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства (ч. 2 ст. 26), натомість допускається лише зміна територіальної підсудності судових справ або зміна місцезнаходження судів в установленому законом порядку (ч. 3 ст. 26 Закону) [5]. Основні конституційні засади судочинства в умовах воєнного стану залишаються незмінними. Водночас, з огляду на воєнний стан, доступ до правосуддя супроводжується новими викликами, на які варто відповідати, враховуючи досвід тих держав, що мають вагомі здобутки у цій царині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика доступу до правосуддя в канадській фаховій літературі висвітлена у десятках, якщо не сотнях, публікацій. Серед багатьох науковців виокремимо передусім професора Родеріка А. Макдональда (Roderick A. Macdonald), який присвятив вивченню цього питання майже 40 років [6] і вважається ментором для кількох поколінь канадських правників [7]. Свого часу (1997–2000 рр.) він очолював Юридичну комісію Канади (*The Law Commission of Canada*), а також робочу групу щодо дослідження доступу до правосуддя у Квебеку (1990 р.), результат якої відомий як “Доповідь Макдональда” [8] (про що детальніше йтиметься далі). Низка його праць щодо взаємозв’язку доступу до правосуддя та правової реформи [9; 10; 11; 12; 13] помітно вплинула на подальші наукові дослідження (і не лише в Канаді) та на перебіг реформ. Іншим помітним автором та керівником колективів дослідників є Тревор Фарроу (Trevor C. W. Farrow), з-поміж багатьох публікацій, виданих ним у співавторстві, чимало стосувалося доступу до правосуддя [14; 15; 16; 17; 18]. Поняття доступу до правосуддя, його елементи та розширення змісту у сучасних умовах були предметом дослідження таких канадських науковців, як Дж. Басс (Julia H. Bass), Дж. Бейлі (Jane Bailey), К. Бекхаус (Constance Backhouse), Ж. Беркл (Jacquelyn Burkell), Г. Рейнолдс (Graham Reynolds), Ф. Земан (Frederick H. Zeman); доступ до правосуддя як елемент верховенства права та конституційну гарантію та його відображення у рішеннях Верховного суду Канади вивчали А. Коле (Andrea A. Cole) та М. Флаєрти (Michelle Flaherty); проблематику доступу до правосуддя у цивільних справах, окрім вищезгаданих Р. Макдональда та Т. Фарроу, досліджували також А. Кюрі (Ab Currie), М. Дж. Моссман (Mary Jane Mossman) та багато інших.

Метою цієї статті є аналіз факторів, які сприяли актуалізації проблематики доступу до правосуддя в Канаді як загальнонаціонального пріоритету, та надання рекомендацій щодо можливості їх застосування в Україні в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Досвід Канади у сфері доступу до правосуддя можна охарактеризувати успішним поєднанням низки факторів, що дало кумулятивний ефект. Виокремимо декілька, на нашу думку, найбільш суттєвих: по-перше, діяльність дослідницьких комісій та вплив дослідницьких доповідей; по-друге, започаткування суспільної дискусії із залученням заінтересованих осіб до обговорення проблеми та пошуку шляхів її вирішення; по-третє, практична спрямованість наукових досліджень, зокрема, фокусування на юридичних потребах різних груп населення; по-четверте, систематичне проведення опитування громадської думки та аналіз результатів таких опитувань для формування плану дій; зрештою, реалізація плану дій та використання конкретних індикаторів для вимірювання прогресу.

У цій статті детальніше розглянемо перші два фактори, оскільки вони виконували функцію наріжних каменів та спонукали до розвитку решти.

Діяльність дослідницьких комісій та вплив дослідницьких доповідей. Передусім зазначимо, що діяльність незалежних дослідницьких комісій (англ. *commissions of inquiry*) є одним із усталених і дієвих механізмів конституційного ладу Канади. Важливо підкреслити, що *inquiry* означає не лише “слідство” чи “розслідування” (у кримінально-правовому значенні), але також і “дослідження”, “питання”, “запит” і под., тому переклад терміна *commissions of inquiry* як “слідча комісія” чи “комісія з розслідування” (хоч трапляються й такі варіанти) не повною мірою відображає суть їхньої діяльності, оскільки вони створюються не лише для розслідування усіх значних катастроф і звинувачень у протиправних діях публічних службовців (т. зв. *fact-finding inquiries*), але – і передусім – для повного та неупередженого вивчення питань, що мають важливе суспільне значення, консультування органів виконавчої влади (федерального чи провінційного рівнів) та вироблення рекомендацій для розвитку (т. зв. *policy-based inquiries*); деякі комісії поєднують обидва мандати.

Комісії бувають різних типів; найбільш відомі т. зв. “королівські комісії” (*Royal Commissions*), однак існують й інші – дорадчі (*Advisory Commissions*), слідчі – у вузькому, кримінально-правовому значенні (*Investigative Commissions*), робочі групи (*Task Force*) та ін. Законодавчою підставою їх діяльності є федеральний закон (на теперішній час чинним є *Inquiries Act* [19] 1985 р., який замінив попередній), та подібні акти провінцій. Мандати комісій варіюються залежно від мети їх створення та характеру досліджуваного питання, однак важливими є повноваження комісій викликати свідків, отримувати свідчення під присягою та вимагати документи. Аналіз форм і функцій дослідницьких комісій – від історії та правових підстав (у т.ч. процедурних аспектів) до оцінки результатів їх впливу на реформи – здійснив свого часу професор Р. А. Макдональд [20], який чудово був обізнаний із цим механізмом як керівник кількох таких утворень. Очоловані відомими фахівцями у певній сфері чи судьями – які під час роботи комісіонерами поєднують низку ролей, наприклад, встановлюють фактичні обставини за аналогією із судом, пропонують конкретні заходи для реформ як урядовці, відповідають за використання бюджетних коштів і адміністрування діяльності працівників апарату комісії як управлінці і т. д. – комісії за результатами роботи подають відповідну доповідь (*report*). Хоча висновки та рекомендації таких доповідей не є обов’язковими, однак мають значний вплив на громадську думку та формування державної політики [21].

Загальну кількість дослідницьких комісій, що діяла в Канаді, визначити складно, однак про поширеність та усталеність цієї практики свідчить таке: за підрахунками офіційного урядового видання, у 1870–1996 рр. було понад 350 комісій, що стосувалися загальносуспільних питань (відповідно до частини I закону), а кількість комісій щодо вивчення стану справ чи розслідування діяльності публічних службовців (відповідно до частини II закону) оцінювалася в понад 1500 (станом на 1977 р.) [20, р. 9]. На даний момент на сайті федерального уряду Канади [22] можна ознайомитися з сотнями доповідей дослідницьких комісій за різні роки; для ілюстрації тематичної спрямованості зазначимо лише декілька: дослідження системи регулювання праці в штаті Массачусетс (1881–1883 рр.), побудови Тихоокеанської залізниці (1880–1882 рр.), каналів (1887–1890 рр.), мостів (1930–1931 рр.), автодороги з Британської Колумбії до Аляски (1938–1941 рр.), умов навігації на струмках (1871 р.) та окремих річках (1942 р.), немедичного використання наркотиків (1969–1973 рр.), нової політики рибальства в Тихому океані (1981–1982 рр.), діяльності фармацевтичної промисловості (1984–1985 рр.), спонсорства та рекламної діяльності (2004–2006 рр.), майбутнього охорони здоров’я (2001–2002 рр.) і т.д.; серед юридичної проблематики виокремимо доповіді комісій з консолідації законодавства (1902–1906 рр. та 1923–1927 рр.), в’язничної реформи (1984–1987 рр.), воєнних злочинців (1985–1986 рр.), діяльності королівської гірської поліції (1977–1981 рр.), засуджених за федеральним законодавством жінок (1990 р), помилкового обвинувачення та ін.

Як приклад значного впливу на політику та суспільні зміни наведемо Доповідь Комісії щодо рівності у сфері зайнятості (*Report of the Royal Commission on Equality in Employment*) [23], яка увійшла у світову (без перебільшення) історію як “Доповідь Абелли” (*Abella Report*) за іменем її авторки. На момент призначення комісіонером (1983 р.) Р. Абелла (*Rosalie Silberman Abella*) обіймала посаду судді Сімейного суду Онтаріо і була членом комісії з прав людини та з правової реформи Онтаріо, у 2004–2021 рр. вона була суддею Верховного суду Канади, а по завершенні суддівської кар’єри є гостювою професоркою у правничих школах Гарварду, Університету Торонто, а також дослідницею у Єлі. Доповіддю Абелли започатковано реальне втілення концепції рівності у сфері зайнятості, а рекомендації авторки були сприйняті не лише у її власній країні (детальний аналіз впливу Доповіді Абелли здійснено у колективній праці з нагоди її 25-річчя [24]), але й у таких географічно віддалених одна від одної правових системах, як Нова Зеландія, Південно-Африканська Республіка та Північна Ірландія [25]; до цієї доповіді неодноразово звертався Верховний суд Канади, наприклад, у недавній (2020 р.) справі *Fraser v. Canada* [26].

Варто відзначити вагомий внесок суддів у роботу дослідницьких комісій. Вважається, що здатність здійснювати незалежну та варту довіри оцінку доказів робить суддю ідеальною кандидатурою для ролі комісіонера [27, с. 4]. Окрім того, судді володіють навиками керування змагальним процесом і слідують процедурам – і хоча діяльність комісій не пов’язана жорсткими вимогами процесуального законодавства, однак забезпечення змагальної процедурної справедливості важливе для громадської довіри до висновків дослідницьких доповідей.

Проблематика доступу до правосуддя була предметом дослідження низки комісій – як створених спеціально із цією метою, так і інших, наприклад, щодо доступу до правничої допомоги осіб з інвалідністю в провінції Онтаріо авторства Р. Абелли [28], корінного населення і судової системи [29] та

под. Дані різних досліджень порівнювалися, систематизувалися на багатьох рівнях, враховувалися для розроблення подальших політик та планів дій.

Перші дослідницькі комісії щодо доступу до правосуддя працювали на рівні провінцій – наприклад, у Квебеку (що має континентальну систему цивільного права) відповідну робочу групу очолював згаданий вище професор Р.А. Макдональд, а доповідь комісії (фр. *Rapport du groupe de travail sur l'accessibilité à la justice*) (1990 р.), більш znana як “Доповідь Макдональда” (*Le rapport Macdonald*) [8], містила низку рекомендацій, що стосувалися кількох сфер: правової допомоги, судових витрат, справ щодо невеликих сум позовів, несудових методів вирішення конфліктів, правової інформації та правової освіти, а також специфічних потреб певних цільових груп, зокрема корінного населення.

Загалом у середині 90-х рр. ХХ ст. в кожній з канадських провінцій і територій були створені подібні комісії / робочі групи, які фокусувалися на питаннях управління та організації роботи суду, доступу до суду у цивільних справах, особливостях судового процесу, впровадженні технологій у цивільне судочинство, ролі правничої допомоги (адвокатури) в цивільному судочинстві, використанні альтернативних способів вирішення спорів, а також підвищення довіри громадськості до судової системи. Іноді комісії оприлюднювали спершу попередні звіти, які ставали предметом обговорення та пропозицій до змін законодавства або практики її застосування, а вже згодом – остаточні. Зауважимо, що дослідницькі комісії діяли з певною періодичністю, наприклад, у Квебеку, окрім вже згаданої Доповіді Макдональда, значний вплив мала також доповідь 2005 р. [30]. На загальнонаціональному рівні етапною була доповідь дослідницької комісії щодо доступу до правосуддя у цивільних та сімейних справах 2013 р., у якій запропоновано дорожню карту для змін [31], та окрема доповідь 2012 р., підготовлена робочою групою з доступу до правничих послуг [32].

Характеризуючи вплив доповідей дослідницьких комісій, важливо розуміти, що вони не лише окреслювали стан справ, містили аналіз викликів щодо доступу до правосуддя та рекомендації, адресовані “вузькому колу фахівців”, – насамперед вони сприяли широкому суспільному обговоренню доступу до правосуддя як важливої проблеми загальнонаціонального масштабу.

Суспільна дискусія щодо доступу до правосуддя із залученням заінтересованих осіб. Суспільна дискусія щодо доступу до правосуддя розпочалася спершу на рівні провінцій, як і дослідження з цієї тематики. Хронологічно першим був саміт з правосуддя, проведений у Альберті (*Alberta Summit on Justice*) у 1998 р. [33]. Однак дуже швидко обговорення набуло загальнодержавного масштабу, а чимало рекомендацій, вироблених на регіональному рівні, були подібні до федеральних [34].

Визначальним було проведення у 2000 р. за ініціативи федерального Департаменту юстиції національного симпозиуму щодо доступу до правосуддя під назвою “Розширюючи обрії: переосмислюючи доступ до правосуддя в Канаді” (*Expanding Horizons: Rethinking Access to Justice in Canada*) за участі понад сотні суддів, адвокатів, фахівців із розробки політики, урядовців, науковців, а також представників спільнот з усіх регіонів, метою якого було переосмислити традиційні погляди та дослідити майбутні виклики забезпечення доступу до правосуддя для канадців у середовищі, що стає все більш складним і вимогливим [35, с. 1]. Варто зауважити, що як ключові доповіді, так і дискусії під час тематичних воркшопів (групових обговорень за напрямками) стосувалися передусім переосмислення ставлення до поняття “*access to justice*” та рефлексій стосовно власне поняття “*justice*”. У цьому зв’язку видається важливим зробити таке застереження. Хоча термін “*access to justice*” нині є усталеним й відображає цілісне поняття, а його значення не варто виводити із значення кожного із його слів окремо (така помилка була зроблена свого часу вітчизняними науковцями при спробі осягнути зміст поняття “верховенство права”), слово “*justice*”, що є складовою цього терміна, має кілька значень, і ця полісемія, на нашу думку, суттєво вплинула на сприйняття та подальший розвиток концепції “доступ до правосуддя” (*access to justice*), а також дозволяє розмежувати це поняття з іншими (зокрема, з поняттям “доступ до суду” (*access to a court*)).

До прикладу, Кембриджський словник [36] дає такі означення “*justice*”: 1) *fairness* (синонімом цього варіанту є “*equity*”) *in the way people are dealt with* – у цьому значенні “*justice*” зазвичай перекладається як “справедливість”; 2) *the system of laws in a country that judges and punishes people* – і в цьому значенні вживається у таких виразах як “*justice system*”, “*miscarriage of justice*”, “*course of justice*” та под., а усталеними перекладами є “правосуддя”, “система правосуддя”, “система юстиції” або “судова система”; 3) *a judge in a law court (a Supreme Court justice)* – перекладається як “суддя” (посада чи статус). Тобто українською мовою, залежно від контексту, “*justice*” можна перекласти як справедливість, правосуддя, судочинство, судова система, суд, а також похідними від них.

Наприклад, глобальна платформа для розробки комплексних механізмів відповідальності за міжнародні злочини – конференція високого рівня “*United for Justice*” (т. зв. “юридичний Рамштайн”) українською перекладена як “Об’єднані заради справедливості” [37]. Враховуючи наведене, “доступ до правосуддя” як український еквівалент “*access to justice*” хоча й видається найбільш адекватним із можливих варіантів, однак (як і кожен переклад) не відображає усіх нюансів оригіналу. Оскільки концепція “*access to justice*” розвивалася в англомовному середовищі, де “правосуддя” і “справедливість” позначаються тим самим словом, то йдеться про доступ до правосуддя передусім як до *справедливості* (а не суду як органу). Саме цим значною мірою пояснюється привабливість “*access to justice*” як крилатої фрази, оскільки, як свого часу слушно зауважив Р. Саквіль, потужні мовні повідомлення, які вона передає, містять у собі одночасно й ідеал, і неявну обіцянку його досягнення [38, с. 86].

Тобто загальноканадська дискусія, започаткована симпозиумом під егідою Департаменту юстиції, стосувалася передусім осмислення доступу до правосуддя для досягнення більш справедливого суспільства.

Ключові доповідачі зосередили свою увагу не лише на традиційній парадигмі доступу до правосуддя, описаній у працях М. Каппалетті та Б. Гарта [39], та спробі накласти “три хвили” на канадський контекст (Ab Currie) [35, р. 37–40, 40–44], чи та тогочасних трендах (Mark Kingwell) [35, р. 26–36], але й на новому розумінні справедливості (Roderick A. Macdonald) [35, р. 45–47], що можливе лише у випадку готовності відмовитися від звичного і шукати альтернативи, якими б нереалістичними вони не здавалися спочатку, оскільки у них може лежати зародок ідеї, яку варто визріти (Lois Gander) [35, р. 61–66].

Строкатість населення Канади та відмінності правових систем у різних частинах країни і, відповідно, багатоманітність досвіду канадців щодо перешкод у доступі до правосуддя та відсутність суспільного консенсусу стосовно розуміння “*justice*” стимулювали спроби окреслити проблемні питання, на кшталт: “Здається, що закон надто мало захищає від беззаконня” [35, р. 10] або “Система правосуддя не є або/або; це не один розмір, який підходить усім” [35, р. 12]. Доволі несподіваним у ході цієї “надзвичайної розмови” виявилось не визнання проблем функціонування системи правосуддя (щодо цього була цілковита однотайність), а “величезний апетит до змін” [35, с. 1].

Таким чином, започаткована загальнонаціональна дискусія стосувалася справді серйозних проблем – як досягнути справедливішого суспільства. Хоча поняття “людиноцентричного правосуддя” тоді ще не існувало, проте у фокусі цієї дискусії була людина та її проблеми, які часто набували юридичних форм. Для порівняння – в Україні фахове обговорення в рамках національної дискусії “Доступ до правосуддя: реалії та перспективи” у листопаді–грудні 2020 р. стосувалися передусім проблем суддівської спільноти (відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та участі іноземних експертів у формуванні її складу, завершення процедур добору кандидатів на посаду судді та кваліфікаційного оцінювання суддів, кадрового голоду у судах і под.), а не людини.

Зазначимо, що проведенню загальнонаціонального симпозиуму в Канаді передувало проведення дослідження юридичних проблем населення і опитування громадської думки. При цьому лідером виступав Департамент юстиції, у якому існував відділ наукових досліджень та статистики доступу до правосуддя (*Access to Justice Research and Statistics Division*). Згодом різноманітні дослідження та опитування громадської думки стали періодичними, їх результати впливали на формування державної політики, напрацювання плану дій та використання конкретних індикаторів для вимірювання прогресу. Їх аналіз заслуговує на окреме вивчення та не охоплюється метою цієї статті – обмежимося лише переліком найбільш важливих заходів. Так, у 2004, 2006 та 2008 роках у Канаді були проведені 3 національні опитування громадської думки з питань доступу до правосуддя в цивільних справах; у 2009 р. та 2016 р. опубліковані результати узагальнення щодо природи, обсягів та наслідків щоденних проблем юридичного характеру, з якими стикаються канадці; в 2014 р. проведено опитування «Що таке доступ до правосуддя» (“*What is Access to Justice?*”); і навіть під час пандемії у 2021 р. було проведено чергове опитування щодо проблем юридичного характеру (*The Canadian Legal Problems Survey*). Департамент юстиції Канади сприймає збирання статистичних даних і дослідження як дорожню карту для досягнення доступу до правосуддя як однієї із глобальних цілей, оскільки правосуддя неможливе без поширення інформації, щоб уповноважити людей і сприяти людиноцентричному підходу до правосуддя [1, 45.38–46.30].

Висновки. Досвід Канади щодо забезпечення доступу до правосуддя можна охарактеризувати як успішне поєднання низки факторів, серед яких роль наріжних каменів виконали доповіді дослідниць-

ких комісій, а їх обговорення призвело до суспільної дискусії – як у провінціях, так і на загальнонаціональному рівні – щодо проблемних аспектів доступу до правосуддя, а за її наслідками – визначення пріоритетів щодо законодавчих та інституційних змін, а також конкретних індикаторів для вимірювання прогресу в цій царині. Цей досвід видається гідним уваги та детального вивчення, оскільки Україна не має традиції діяльності незалежних дослідницьких комісій, а лише тимчасових слідчих комісій, спеціальних тимчасових слідчих комісій та тимчасових спеціальних комісій Верховної Ради України у межах здійснення парламентського контролю, а також робочих груп, утворених главою держави, до прикладу, з питань судової реформи. Водночас, успішний канадський досвід діяльності незалежних дослідницьких комісій з питань важливого суспільного інтересу, у тому числі доступу до правосуддя, дозволяє рекомендувати його упровадження в Україні, оскільки в такий спосіб суттєво підвищується ефективність діяльності щодо досягнення Цілей сталого розвитку України, забезпечення доступу до правосуддя та справедливості. Окрім того, вплив Доповіді Абелли показує, наскільки вагомим може бути внесок суддів у таку роботу. Варто зауважити, що в Україні є чимало суддів у відставці, чий досвід, професійний рівень та особисті якості могли б слугувати державі та суспільству у випадку їх залучення до роботи таких незалежних дослідницьких комісій. Вартим уваги є й те, що доповіді мали значний суспільний резонанс, і не лише містили рекомендації для осіб, уповноважених приймати рішення на державному рівні, але й передусім сприяли широкому суспільному обговоренню доступу до правосуддя як важливої проблеми загальнонаціонального масштабу.

Список використаних джерел:

1. OECD Riga Global Access to Justice Roundtable 2022. (21.09.2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SXv8Dj6E6iI> (дата звернення: 15.09.2023).
2. Government of Canada. Access to Justice. URL: <https://www.justice.gc.ca/eng/csjs-jc/access-acces/index.html> (дата звернення: 15.09.2023).
3. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf> (дата звернення: 15.09.2023).
4. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вер. 2019 р. № 722/2019 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>> (дата звернення: 15.09.2023).
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
6. Klein A. Of Justice and Its Scales: Looking Back On (Almost) Forty Years Of Rod Macdonald's Scholarship On Access To Justice. *McGill Law Journal*. 2014. No. 59:3. P. 761–771.
7. Roderick Macdonald: A mentor to generations of lawyers. *The Globe and Mail*. July 21, 2014. URL: <https://www.theglobeandmail.com/news/national/roderick-macdonald-a-mentor-to-generations-of-lawyers/article19703004/> (дата звернення: 15.09.2023).
8. Rapport du groupe de travail sur l'accessibilité à la justice. Mai 1990. URL: <https://www.csj.qc.ca/IntranetUploads/CSJ/Francais/Fichiers/Macdonald.pdf> (дата звернення: 15.09.2023).
9. Macdonald R.A. Access to Justice and Law Reform. *Windsor Yearbook of Access to Justice*. 1990. Vol. 10. P. 287–337.
10. Macdonald R. Accessibilité pour qui ? Selon quelles conceptions de la justice ? *Les Cahiers de droit*. 1992. Vol. 33, No. 2. P. 457–484
11. Macdonald R.A. Special Section to celebrate twenty years of publishing: Access to Justice and Law Reform # 2. *Windsor Yearbook of Access to Justice*. 2001. Vol. 19. P. 317–324.
12. Macdonald R. Access to justice in Canada today: Scope, Scale and Ambitions. In J. Bass, W.A. Bogart, & F.H. Zemans (Eds.), *Access to justice for a new century: The way forward*. Toronto: Law Society of Upper Canada. 2005. P. 19–112.
13. Macdonald R.A. Access to civil justice. In P. Cane&H.M. Kritzer (eds.). *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. 2010. Oxford University Press. P. 492–521.
14. Farrow T.C.W., Lowe D., Albrecht B., Manweiler H., Simmons M.E. Addressing the Needs of Self-Represented Litigants in the Canadian Justice System: A White Paper Prepared for the Association of Canadian Court Administrators. Toronto and Edmonton: Association of Canadian Court Administrators. 2012.

15. Farrow T.C.W. What is Access to Justice? *Osgoode Hall Law Journal*. 2014. Vol. 51. Iss. 3. P. 957–988.
16. Woolley A., Farrow T.C.W. Addressing Access to Justice Through New Legal Service Providers: Opportunities and Challenges. *Texas A&M Law Review*. 2016. Vol. 3. Iss. 3. P. 549–579.
17. Smith, C.D., Rehaag, S., Farrow T.C.W. Access to Justice for Refugees: How Legal Aid and Quality of Counsel Impact Fairness and Efficiency in Canada’s Asylum System. 2021. 44 p.
18. Farrow T.C.W., Jacobs L.A. The Justice Crisis: The Cost and Value of Accessing Law. 2020. UBC Press. 365 p.
19. Inquiries Act. R.S.C., 1985, c. I-11. Current to August 21, 2023 Last amended on April 1, 2005 Published by the Minister of Justice URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/I-11.pdf> (дата звернення: 15.09.2023).
20. Macdonald R.A., Dawe R. An Analysis of the Forms and Functions of Independent Commissions of Inquiry (Royal Commission) in Canada. Executive Summary and Bibliography. URL: https://www.mcgill.ca/roled/files/roled/roled_commissioninquiries_en_-roderick_macdonald.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
21. Government of Canada. About commissions of inquiry. URL: <https://www.canada.ca/en/privy-council/services/commissions-inquiry/about.html> (дата звернення: 15.09.2023).
22. Government of Canada. Commissions of Inquiry. URL: <https://www.canada.ca/en/privy-council/services/commissions-inquiry.html> (дата звернення: 15.09.2023).
23. Report of the Commission on Equality in Employment. Judge’ Rosalie Silberman Abella, Commissioner. Ottawa, Canadian Government Publishing Centre, 1984. URL: <http://equalpaycoalition.org/wp-content/uploads/2017/07/Equality-in-Employment-A-Royal-Commission-Report-Abella-Complete-Report.pdf> (дата звернення: 15.09.2023).
24. Employment Equity in Canada: The Legacy of the Abella Report. (Ed. C. Agócs). University of Toronto Press. 2014. 352 p.
25. Justice Rosalie Abella first Canadian woman to receive honorary Yale degree. *The Star*. May 23, 2016. URL: <https://www.thestar.com/news/canada/2016/05/23/first-canadian-woman-receives-honorary-degree-from-yale.html>.
26. Fraser v. Canada (Attorney General). Supreme Court of Canada. 2020 SCC 28. Case No. 38505. [2020] 3 SCR 113.
27. O’Connor D.R. Some Observations on Public Inquiries. Annual Conference “Doing Justice: Dispute Resolution in the Courts and Beyond,” October 10, 2007, Halifax, Nova Scotia URL: <https://www.ontariocourts.ca/coa/about-the-court/archives/publicinquiries/> (дата звернення: 15.09.2023).
28. Access to legal services by the disabled: report of a study by Abella R.S. Toronto, Ministry of the Attorney General. 1983. 228 p. URL: https://archive.org/details/mag_00001239 (дата звернення: 15.09.2023).
29. Aboriginal Peoples and the Justice System. Report of the National Round Table on Aboriginal Justice Issues Royal Commission on Aboriginal Peoples. Ottawa, 1993.
30. Pour une plus grande accessibilité à la justice. Rapport. mai 2005. URL: https://www.justice.gouv.qc.ca/fileadmin/user_upload/contenu/documents/Fr_francais_/centredoc/rapports/systeme-judiciaire/aide-jur0505.pdf (дата звернення: 15.09.2023).
31. Access to Civil & Family Justice: A Roadmap for Change. Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, October 2013.
32. Report of the Access to Legal Services Working Group. Working Group on Access to Legal Services of the Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters. May 2012.
33. Alberta Summit on Justice, Summary of Group Discussions, Barriers to Accessing Justice, Alberta Justice, 1999. pp. 1 and 2.
34. Albert Currie. Riding the Third Wave: Rethinking Criminal Legal Aid within an Access to Justice Framework 2004. https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/csj-sjc/ccs-ajc/rr03_5/rr03_5.pdf.
35. Expanding Horizons: Rethinking Access to Justice in Canada. Proceedings of a National Symposium. Ottawa, Department of Justice Canada, 2001. 96 p.
36. Justice. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/justice> (дата звернення: 15.09.2023).
37. Олена Зеленська виступила на конференції United for Justice: Потерпілий ніколи не несе відповідальності за злочин, відповідальний лише виконавець. *Президент України. Офіцій-*

- не інтернет-представництво. 04.03.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-vistupila-na-konferenciyi-united-justice-pote-81449> (дата звернення: 15.09.2023).
38. Sackville R. Some Thoughts on Access to Justice. *New Zealand Journal of Public and International Law*. 2004. Vol. 2 P. 85–111.
39. Garth B., Cappelletti M. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review*. 1978. Vol. 27. P. 181–292.